

A panasz artikulációi

IMRE MIHÁLY: „MAGYARORSZÁG PANASZA”

Jourdain úr nagyon fontos, azóta persze már toposzként használt (és ezért némileg elkoptatott) gondolatot fogalmaz meg a *topoi* (helyek) természetéről is, amikor döbbenten felkiált: negyven esztendeig prózában beszélt, ám erre csak most jött rá (*Molière: Le bourgeois gentilhomme*). Bizony gyakorta járunk így. Sokszor nem tudjuk, mily erősen irányítják megszólalásainkat a hagyományozott sablonok, a gondolkozási sémák, a *loci communes*. Sokszor viszont tudjuk, vagy legalábbis erősen gyanítjuk. Ilyenkor reagálhatunk úgy is, mint a nevezetes, az újabb irodalomtudomány által gyakorta idézett *Philipp Lord Chandos*, aki felhagyott az irodalmi tevékenységgel, hiszen *a fogalmak körtáncából mindig kimaradtak legmélyebb, személyes gondolatai* (*Hugo von Hofmannsthal: Ein Brief*). Reagálhatunk azonban úgy is, hogy számolunk a különböző időkben és viszonyok között megerősödő toposzok továbbélésével, az általuk létrehozott szabály- és formarendszer hagyományaival, s ehhez igazítjuk naponként való megszólalásainkat. A professzionális (hivatásos) olvasó viszont feltétlenül ismeri mindkét gesztust, és nagyon alapos, néha évtizedekig tartó vizsgálatokkal arra törekszik, hogy az irodalmi beszédmód retorikai-poétikai elveit meghatározza, a toposzokat megtalálja, történetüket (továbbélésüket, hagyományozódásukat etc.) és funkcióikat feldolgozza. Az ilyen kutatások eredményei többé immár nem nélkülözhető tanulságként épülnek be a nemzetközi összefüggésekre is érzékeny hazai irodalomtörténetekbe.

Imre Mihály nagyon fontos könyvet írt a *Querela Hungariae* toposz kialakulásáról, szövegalkító szerepéről, európai kapcsolatrendszeréről és hazai módosulásairól. Tarnai Andor *serkentő példájára*, a téma hazai kutatásában betöltött kezdeményező szerepére többször is hivatkozik. Mert hiszen Tarnai Andor volt az, aki *a gyász, a panasz, a romlás* költészeti szerepének vizsgálatára először tett javaslatot, s aki elsőként nevezte meg a *Querela Hungariae* toposzát. Ötlete olyan tervszerű tudományos programokat eredményezett, melyek nyomán a hazai toposz kutatás mind elméletileg, mind a filológiai anyagföltárásban felzárkózott az európai, főleg német kutatásokhoz. Imre Mihály pl. már 1984-ben jelentkezett azzal a formatörténeti indíttatású nagy tanulmányával, amelyet most *Querela és rímtoposz* címmel illesztett kötetébe (*Egy rímtoposz története. Irodalomtörténeti Közlemények, 1984. 399–426*). Egy évtizeden belül befejezte aztán azt a hatalmas forrásfeltáró és -értelmező munkát, amely Tarnai Andor megállapításait filológiai vizsgálatokkal hitelesítette, s amelynek 17. századi tanulságait (legfőképpen terjedelmi korlátok miatt) már nem is vette fel könyvébe. Anyagának összeállításával egyidőben, 1993-ban, a hazai művelődés- és irodalomtörténészek rangos fóruma rendezett vitautulást éppen Debrecenben *Toposzok és exemplumok régi irodalmunkban* címmel. 1995-ben pedig megjelent a könyv, amelyben a *Querela Hungariae* toposz fejlődéstörténete és funkcionális szerepe követhető. Úgy gondolom tehát, a toposz kutatás hazai megélenkülése leginkább Imre Mihály munkásságához köthető.

Nagyon fontos, de nem könnyű dolog egy toposzt fejlődéstörténetében ábrázolni. Imre Mihály is írja, hogy a „*Querela Hungariae* toposz föltárásának legfontosabb forrása a magyarországi és a kortárs világirodalom latin nyelvű irodalma volt, szövegállományukból – éppen eddigi ismeretlenségük miatt – *majd ezer sormyi* szerepel könyvemben”. (10. o.) Az általa hivatkozott nagyobb (nem csak magyar vonatkozású) ösz-

szefoglalások is arról tanúskodnak, hogy a toposzkutatás rendkívüli kitartást igényel, az igényes filológiai szövegfeltárás hatalmas anyaggal dolgozik (különösen 468. jegyzet, 312.). Bizonyos, hogy a gyakorta nem túlságosan jelentős szövegek sokszor változatlan motívumainak (toposzainak) keresése nagyon nagy önuralmat is követel. És ugyanakkor el kell kerülni az elméletieskedés riasztó útvesztőit, illetve *Ernst Robert Curtius* híres könyvének utánírását. (Az újabb német irodalomból bizony mindkettőre ismerünk példát.) Imre Mihály, bár topikus szerénységgel munkája vázaltszerűségére többször is utal, hiányolván az útmutató ideológiai- és eszmetörténeti eredmények segítségét (vö. 272. o.), hatalmas feladatot teljesített. A könyvében idézett *majd ezer sor* többszörösét elolvassa pontosan definiált toposzt keresett határozott módszerrel és behatárolt időkerben. A szövegek bemutatásával és értelmezésével, a toposz funkcionális jelentésének vizsgálatával elsőrangú, a magyar művelődéstörténet számára nélkülözhetetlen tanulságokat írt meg. A *Querela Hungariae* toposz amúgy jó terepet biztosít a formátörténeti és eszmetörténet komponensek együttes vizsgálatának: hosszú életét erősen meghatározza a retorikai eljárások hagyománya, de (éppen a *luctus, querela, ruina* nyilvánvalóbb kiemelése miatt) gyakorta szerepel oppozíciós helyzetben a *fertilitas Pannoniae* ill. a *propugnaculum Christianitatis* emléke is. A *querela* toposz kifejtéséhez természetesen erősen hozzátartozik a szembeállítás, az oppozíció. A hatáskeltés (ez a szerzők legfőbb célja) a *laudatio temporis acti*, az elmúlt idők valamely kiemelt jellemzőjének dicséretével, s a jelen ehhez képest megjelenített kontrasztjával egészen jól elérhető. Ezért szerepel dominánsan két értékszféra a szövegekben: a gazdag múlt és az értékhiányos jelen, az idősíkok szembenállását ezért modellezheti két határozószó, a *quondam – nunc*.

Imre Mihály a német szakirodalomból átvett, de valóban jól kezelhető paradigmarendszerekben, a *Schriftsteller* és a *Lehrer* egymástól különböző nézőpontjaiból mutatja be a toposz történetét az *óvatos kiformalódástól* kezdve a legmegfelelőbb műfaj, az allegorikus heroida megtalálásán és 16. századi megújításán át annak a török elleni harcok propagandisztikus irodalmi anyagába történő beépüléséig. A *Schriftsteller* értékrendjében „elsősorban az antik esztétikai, retorikai hagyományokon nyugvó nagyon tudatos, rendszerezett és kidolgozott elmélet és alkotói gyakorlat *paradigmarendszere* foglal helyet, meghatározó mozzanata a nem-keresztény, esztétikai mozzanat. A *Lehrer* értékrendjének paradigmarendszere főként teológiai-konfesszionális, valláserkölcsei mozzanatokot tartalmaz; a reformáció térnyerésével pedig meghatározó verbális hivatkozási alapja, szövegeszménye az isteni kinyilatkoztatás műve: a Szentírás” (55. o.). A török veszedelemmel foglalkozó, a „*lelkek felgyújtása*”-nak *retorikai eszközeire* (7. 1. fejelet) elsőrangúan támaszkodó írások már egészen határozottan mutatják a paradigmarendszerek lényegi különbözőségét (101. o.). A reformáció azután „radikálisan szakít a török irodalom humanista-renaisszansz jellemzőinek többségével... és mind az eszmei rendszert, mind a formai konvenciókat újrafogalmazta” (116. o.). E szemléletváltozás, a törökkel vívott harcra való lelki felkészülésnek legmarkánsabb szövege a 79. zsoltár lesz, amely a „XVI. század exegetikai műveiben, imádságirodalmában, prédikációirodalmában és költői műfajaiban” valóban különleges pozíciót foglal el (127. o.). Ezt a fejlődésvonalat, a paradigmarendszerek interferenciáját, a „két szisztéma keveredésének tarka változatait” (116. o.), egyes műfajok dominanciáját stb. imponálóan gazdag, néhol talán túlságosan bő primer szöveg dokumentálja és illusztrálja. Megértem és dicsérem is Imre Mihály eljárását: a bemutatott, „a toposzt legpregnansabban kifejező szerzők művei” (10. o.) többségükben nehezebben hozzáférhető külföldi gyűjtemény-

ben vannak és nyugodtan állítható, hogy mindeddig (legalább is ilyen összefüggésrendszerben) nagyrészt ismeretlenek maradtak. Az elemzés szükségletei motiválták tehát a szövegbemutatást, ám mégis úgy gondolom, hogy a szerzőnek néha nem volt szíve a hatalmas, nagyon kitartó munkával megismert hivatkozási és illusztrációs anyagot szigorúbban csökkenteni. Kicsit zavarba hoz viszont az, hogy a szerző az *átlagbefogadót* is alkalmasnak tartja a nem igazán könnyű olvasmányok megértésére. Azt írja egyhelyütt (*Csonka Ferenc* kiváló műfordításait is kiemelve), hogy a *Querela Hungariae* toposzt feldolgozó szövegek olvasása és megértése „eredeti nyelven azonban az átlagbefogadó számára nagy nehézséget jelentett volna” (10. o.). Ehhez képest a főszövegben gyakorta és bőven szerepelnek kortárs latin és német idézetek, de néha az újabb szakirodalom egyes tételei is fordítás nélkül. (Ez utóbbira példa 55. o. 116. jegyzet.) Az *átlagolvasó* tehát, úgy gondolom, ezúttal feltétlenül hivatásos olvasó, akinek nem okoz különösebb nehézséget pl. a *Fertilitas Pannoniae/Hungariae* fejezet több oldalas latin idézeteinek olvasása (különösen 229–230.), vagy pl. a következő mondat megértése: „Der ander mit dem schwerd *leiblich* und eufferlich (sic!) auff grewlichst, davon Daniel am siebenden Capit. gewaltiglich weissagt und Christus Matthei am vier und zwenzigsten Cap. von einem trübfal, des gleichen auff erden nicht gewest sey, *das ist der Türcke*” (119. o.).

A toposz magyarországi jelentkezését a bemutatott európai fejlemények tükrében vizsgálja, s fontos összegzést is tesz: a *Querela Hungariae* humanista paradigmájának „anyanyelvű változata nem született meg; illetve belőle annyi fejeződhetett ki, amennyit a Lehrer magyar nyelvű paradigmarendszere integrálni képes volt”. A főleg gyülekezeti énekként elterjedt magyar nyelvű változat viszont „mélyen beivódott épülő nemzettudatunk értékszemléletébe, képzetkörébe. Értékszemlélete, erkölcsi kategóriái, frazeológiája, műfaji karaktere, képalkotása, stilisztikája nagy sugalló hatással volt irodalmunkra” (218. o.). Ennek föltárása és bizonyítása a könyv rendkívüli értéke! Ez összegző gondolatok szerves folytatását jelenti aztán Rimay János rímtoposzának már említett elemzése és az utóélet ismét csak lenyűgöző szöveganyagra támaszkodó bemutatása. A Rimay-tanulmány zárómondata egyúttal az egész kötet zárómondata is. Úgy érzem, az Imre Mihály által végzett vizsgálódás fontos tanulságait rögzíthetjük segítségével: a *Querela Hungariae* toposz „*költészettörténetünk és nemzettudatunk geológiai mélyrétegeinek megrendítő lenyomatát*” őrzi (273. o.).

*

Befejezésül igazán személyesen: a nyolcvanas évek közepén, mikor Imre Mihály még nem fejezhette be anyaggyűjtését sem, egy számomra akkor fontos kérdés kapcsán a toposzkutatás elméletéről és lehetőségeiről kérdeztem *Tarnai Andor* professzort. Annyit mondott: *forduljak Imre Miskához, ő most a legjobb ezen a területen.* A könyv mindnyájunk számára bizonyítéka lett ennek. (*Csokonai Könyvtár* 5., Debrecen, 1995.)

Olvós Péter